

ЗА НЯКОИ ИЗСЛЕДВАНИЯ ВЪРХУ РОДНИНСКИТЕ НАЗВАНИЯ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК С ОГЛЕД НА КАТЕГОРИЯТА ПОСЕСИВНОСТ

Изследванията, посветени на категорията *посесивност*, отчитат като безспорен факта, че роднинските названия участват в конструкции, които илюстрират *неотделима посесивност* (Ницолова 2013) или още неотчуждаема посесивност¹ (сврѣхпосесивност) (вж. Камаринчева 2010), неотчуждаема собственост (Камаринчева 2010, Хаджиева 2014). При това и двете субстанции при роднинските названия – посесор (притежаващ) и посесум (притежаван) – са одушевени лица.

Същевременно трябва да се отбележи, че относно категорията *посесивност* съществуват доста спорни въпроси, например: 1) кои конструкции да бъдат включени в групата на **неотделимата посесивност** (при която посесорът съществува неразделно от посесума, напр.: *моята майка, ръката ми, смелостта на героите* и др.) и кои – в групата на **отделимата посесивност** (при която посесумът съществува отделно от посесора, напр.: *моята кола, блузата ми* и др.); 2) може ли посесорът да бъде неодушеveno лице; 3) кое схващане е за предпочитане – „тясното“ (според което като посесивни се разглеждат само случаите, в които посесорът е одушевен предмет, а посесумът е предмет (най-често неодушевен), който се явява собственост на посесора) или „широкото“ (според което под посесум се разбират различни субстанции – не само конкретни, но и абстрактни същности, както и състояния, напр.: *Неговият талант ме изуми*).

Тук ще бъдат представени някои езиковедски трудове, които имат пряка или косвена връзка с роднинските названия (по-нататък РН) в българския книжовен език с оглед на категорията посесивност.

Трябва да се отбележи, че с роднинско име се назовава лице, което е в родствени връзки с друго лице или други лица. В този смисъл за роднинското название (употребено в речта) е характерна **съотнесеност** към някакъв „притежател“. Напр. в израза *дядо ми купи колело* РН маркира „притежавания“ (дядо) спрямо „притежателя“ (говорещия), т.е. назованото лице е роднина *по отношение на друго лице* (в случая на говорещия), като в примера нечленуваното РН *дядо* е със значение ‘моят дядо’. (Извън обекта на анализ в статията остават РН, които са изразители само на притежателност, като липсва съотнасяне с друго конкретно лице, напр.: *Тя стана баба; В градинката се събраха майки и бащи*. В тези случаи РН обозначават единствено **статус** – в първия пример лицето е *баба, защото е възрастна жена, която има внуче*, а във втория лицата са *майки и бащи, защото са възрастни хора, които имат деца*. Както се вижда, в посочените парафрази липсва формулата *по отношение на някого*, а глаголът *имам* е със значение ‘притежавам’.)

¹ Темата неотчуждаемост/отчуждаемост е основна в колективната монография „Категория посесивности в славянских и балканских языках“ (Категорията посесивност 1989).

Прегледът на български изследвания показва, че в повечето от тях посесивността при роднинските названия се отбелязва по един или друг начин, без тя да бъде обект на специален анализ. Така например в монографията на Р. Ницолова „Българските местоимения“ се посочва, че посесивните отношения може да бъдат симетрични (между *брат – брат, сестра – сестра*) и асиметрични (между *баща – син, брат – сестра*) (Ницолова 1986: 81). Анализирайки обръщенията в българския език в други свои изследвания, Р. Ницолова се спира косвено на посесивността, изразена чрез роднинските названия. Тя отбелязва, че „в българския език за означаване на роднини от едно семейство се използват субстантивирани форми на лични притежателни местоимения, чиято употреба има битово-разговорен характер, напр.: *Отивам при нашите; Поздрави вашите; Той живее при техните*, а специално за означаване на съпрузи и любими (пак в битово-разговорната реч с интимно-принизено звучене) се употребяват *моят, моята, твоят, твоята*, напр.: *Къде се губи още твоят?*“ (Ницолова 1986: 104). Р. Ницолова детайлно разглежда обръщения от типа *Ела, баба!*, които нарича „обратни“, а обръщенията от типа *Ела, татковото* (< *татковото юначе!*) определя като „членувани“ или „кваликативни“ (Ницолова 1984, 2013). Всъщност и при двата вида обръщения се изпуска обектът на притежанието (посесумът) и се запазва (от цялото съчетание под една или друга форма) само притежателят (посесорът) (Ницолова 1984: 59).

Членуваните и нечленуваните форми на роднинските названия в съчетание с притежателни местоимения в българския и в румънския език са сред анализирани посесивни конструкции в статията на В. Алексова „Наблюдения върху употребата на определителния член в българския и румънския език“ (Алексова 1979). Авторката формулира следното правило (което, както се вижда, не е абсолютно): роднинските названия получават определителен член, „когато са във форма за множествено число, придружени са от детерминант или когато имат деминутивен суфикс“, напр.: *бащиТЕ ни, добраТА ни майка, сестричкаТА ми*. Ако обаче РН (в синтактични съчетания с притежателни местоимения) са в единствено число, те *обикновено* не се членуват (напр. *чичо му, баща ѝ, но и синът ми*) (Алексова 1979: 14–15).

В сравнителното изследване на посесивните конструкции в българския и в чешкия език, като се основава на предходни публикации в областта на посесивността, Р. Ницолова обстойно се спира на два вида посесивност – вътрешна и външна (Ницолова 2013). **Вътрешната посесивност** според авторката обхваща конструкции, които показват пряка връзка между притежателя и обекта на притежанието, напр.: *Почина съпругата му*. Конструкциите включват именна група от:

- а) две съществителни, свързани с предлога *на*, напр.: *майката на Стоян*;
- б) притежателно местоимение в пълна форма (нечленувана или членувана) или в кратка форма, напр.: *моята сестра, леля ми*;
- в) съществително име и възвратно местоимение (Р. Ницолова отбелязва, че тази конструкция се нуждае от специално изследване).

Външната посесивност обхваща случаите, при които означеният притежател не е пряко свързан с обекта на притежанието, а връзката става чрез предиката в изречението, напр.: *Почина му съпругата*. Този вид конструкция е известен като „конструкция с издигане (raising) на означения с дателен падеж

референт“ (Ницолова 2013: 185). Конструкциите най-често имплицират изречение, съдържащо единица за означаване на вътрешна посесивност. Съществуват и *конструкции с нулево означаване на притежателя или на обекта на притежанието*. Както отбелязва Л. Ухлиржова, роднинските имена може да изразяват посесивност и без наличие на притежателно местоимение – когато са употребени членувани в разговорната реч или в белетристиката, напр.: *Дъщерята* (вместо *дъщеря ми*) *следва в чужбина* (Ухлиржова 2010: 37–38; цит. Ницолова 2013: 192). Р. Ницолова добавя и случаи, когато някои РН при интимна употреба може да бъдат употребени без определителен член и без притежателно местоимение и също да са носители на посесивност, напр.: *Вчера у нас дойдоха мама, вуйчо и дядо* (пак там). Както се вижда, в тези случаи притежателят не е означен.

В българския език има случаи, когато притежаваният също може да не е означен: при квалификативно обръщение, което съдържа членувано притежателно прилагателно, означаващо роднинско отношение (напр.: *Хайде, яж, дядовото!*), при т.нар. обратни обръщения (напр.: *Бре, баби, не плачи!*) и при конструкции, съдържащи само членувани притежателни местоимения (напр.: *Ще говоря с вашите*).

Трябва да се посочи, че „обратното“ обръщение, чрез което се маркира роднинска връзка, е обект на изследване в статии и на други езиковеди (вж. напр. Ро Хауге 1999; Костова 2013)². Те обаче не правят разграничение между двата типа обръщения, посочени от Р. Ницолова.

Друг изследовател на посесивността при роднинските названия – Д. Камаринчева – в една от своите статии определя четири вида притежателни отношения в рамките на езиковата универсалия „неотчуждаема“ притежателност, два от които – „псевдопритежателност“ и „рефлексивна притежателност“ – са присъщи за роднинските названия (Камаринчева 2010)³. Под „псевдопритежателност“ авторката има предвид „притежателност, която дефинира междуличностни, а не субектно-обектни отношения“ (каквито има в съчетания като *мислите ми, очите ми*). Въсъщност, макар че се говори за лексикална група, която изразява такъв тип посесивност, и за корелативни двойки, „единият член от които е доминиращ, т.е. в реалния живот има законни права и власт над другия, напр.: *деца – родители*“, посочените примери са елементи от синтактични конструкции, в които посесорът е представен чрез притежателното местоимение, срв.: „*Децата ми* (Тези, които възпитавам) и *Родителите ми* (Тези, които ме възпитават)“ (Камаринчева 2010). За разлика от посочените взаимоотношения, които не са симетрични, при „рефлексивната притежателност“ (според В. Топоров „взаимопринадлежност“) съществува симетрия. Д. Камаринчева посочва, че тук посесорът е едновременно притежател и притежаван (?!), и дава за пример отново синтактични съчетания, напр.: *съпругата му* (явно има предвид *съпруг и съпруга*).

² Подробно изследване на обратните обръщения в диахронен план с ясно очертани четири фази на развитие на тази употреба предлагат А. Байрер и К. Костов (Байрер, Костов 1978).

³ Авторката използва като синоними посесивност, притежателност и принадлежност.

В друго свое изследване същата авторка обръща внимание на блокираната употреба (за която беше споменато по-горе и у други изследователи като В. Алексова и Р. Ницолова) на някои „релативни имена“: *Обичам майка си* и **Обичам майката си* (Камаринчева 2012: 19). Камаринчева обаче не посочва такъв тип конструкция в друго свое изследване може би защото приема като нетърпящо изключение цитираното обобщение на Й. Пенчев: „роднинските имена като *брат*, *баща* и др. не се употребяват с член в ед.ч., когато се следват от притежателна клитика“ (Камаринчева 1999). (Както беше посочено вече, в българския език все пак съществуват съчетания от членувано РН в ед.ч. + кратко притежателно местоимение – срв. *съпругът ми*, *кумът ми* и др.)

На неотчуждаемата посесивност е посветена и дисертацията на Д. Камаринчева. Трябва да се отбележи, че тук за първи път е посочена възможността членната морфема да изпълнява посесивна функция. Освен това се отбелязва, че посесивност може да се изрази чрез съчетание от нечленувано РН и притежателно местоимение (Камаринчева 2012: 19).

С оглед на разглежданата проблематика интерес представлява дисертационният труд на Кр. Хаджиева „Посесивността в българския език – типологичен аспект“ (Хаджиева 2014) и по-конкретно частите, посветени на изразяването на посесивността в българския език и нейните видове. И Кр. Хаджиева, както и други предишни изследователи, застъпва мнението, че българският език разполага с морфологично средство за изразяване на посесивност – членната морфема. Специално внимание е отделено на средствата за изразяване на посесивност в българския език: лексикално-граматични (местоимения, глаголи, предлози), морфо-синтактични (падежни форми), синтактични (въвеждане на подчинени изречения в състава на сложното и опериране с части на простото изречение) и словообразователни (афикси, композити). В дисертацията има специална част, посветена на видовете посесивност – атрибутивна, предикативна и външна. Отбелязва се, че в по-редки случаи посесивното отношение може да бъде изразено в рамките на една-единствена словоформа. Кр. Хаджиева изброява списъчно РН, които се употребяват без притежателни местоимения и изразяват посесивност (Хаджиева 2014: 104), но също така отбелязва, че РН „участват в построяването на външни конструкции с неозначен посесор без употребата на определителен член“, напр.: *Мама си отиде твърде рано от този свят*. Посесумът *мама* имплицира посесор в 1 л., ед. или мн. ч., т.е. *мама* може да се тълкува като ‘моята майка’ или ‘нашата майка’. Според терминологията на Х. Зайлер, посочва Кр. Хаджиева, в подобни случаи отношението между посесора и посесума е „вътрешно“ (inherent) (Хаджиева 2014: 147–148).

В статията на К. Иванова, посветена на релационните имена, сред анализирани лексеми са и роднинските названия. Изхождайки от повърхностната структура на изрази като *синът на Петър* и *книгата на Петър*, авторката посочва, че става дума за два типа посесивност на означаваните релации. Според К. Иванова посесивността при първия израз не е факултативна (за разлика от втория израз), защото „релацията е заложена в семантиката на лексемата“ (тъй като „човекът не може да бъде просто „син“, той винаги е *син на някого*“) и „исква задължителен определител“ (Иванова 1987: 64). Както обаче вече беше посочено, при роднинските названия невинаги е необходимо задължителното формално присъствие на този „определител“. Освен това тук става въпрос за

два типа релации: 1) релация на равнище семантика, изразена чрез съотнасяне на компонентите X и Y в инвариантното значение на самото РН (*син* 'X лице от мъжки пол по отношение на Y своите родители (майка и баща)'); и 2) релация на равнище синтаксис, изразена чрез съотнасянето в речта на самото РН и неговия конкретен „определител“ (*син – Петър* = баща).

Както се вижда, в двата случая референтите са различни. В първия случай съществува съотнасяне между X и Y, докато при втория синтактичната конструкция се характеризира освен със съотнасяне РН – *собствено име* и с допълнителен, посесивен компонент, формално представен чрез предлога *на*. Лицето, назовано с РН, е притежаваният, а лицето, назовано със *собствено име*, е притежателят.

Релационните съществителни са изследвани от П. Осенова в дисертационния ѝ труд „Именните фрази в българския език“ (Осенова 2009). Според П. Осенова част от РН принадлежат към инверсните релационни имена (напр. *баба, баща, внучка, дядо, завареник, зет, кръщелник, кумец, майка, свекър, свекърва, снаха, чедо, чичо, брат, зълва, сестра, съпруг, съпруга*, срв.: *баба по отношение на внучка; внучка по отношение на баба*), други – към симетричните (*брат и сестра*, срв.: *брат по отношение на брат, сестра по отношение на сестра*). За трети (*съпруг и съпруга*) се прави уточнението, че е възможно „припокриване между инверсна и симетрична релация“ (Осенова 2009: 105–106). Неясно остава как тези две имена отговарят на втория посочен тест „‘Ние X и Y заедно сме Z’ и ‘Аз съм Z на Y и Y е Z на мен’“ (пак там), тъй като под Z явно се разбира РН *съпрузи*. Неизяснен остава и въпросът дали названията, с които се назовават двойки лица (напр. *съпрузи, сватове, кумци, кумове*), са релационни съществителни.

Едни от малкото изследвания, посветени на посесивността при роднинските названия, са статиите на Д. Камаринчева „За отношението между членуване и посесивност“ (Камаринчева 1999) и на Цв. Георгиева „Роднинските названия с оглед на категорията посесивност“ (Георгиева 2015a)⁴.

В статията си Д. Камаринчева разглежда три групи съществителни – роднински имена, професионални имена и имена на лица от социалната сфера. Изследването е структурирано съобразно четирите начина на изразяване на посесивната отнесеност: чрез съчетание от нечленувано съществително име и притежателно местоимение (напр. *майка ми*), само от нечленувано съществително име (*баба живее на село*), чрез самостоятелна употреба на членувано съществително име (*понякога вземам колата на брата*) и от членувано съществително име и посесивно местоимение (*братята ми*). Прави впечатление, че на нечленуваните роднински названия е отделено повече внимание в сравнение с предишни изследвания. Информацията за притежание според авторката „се съдържа имплицитно в пропозицията на изречението“. Трябва да се добави, че в пример като посочения: *Това колело вуйчо ли ти го купи?*, са възможни още два случая на семантична зависимост от контекста освен опи-

⁴ Предстои публикуване на студията на Цв. Георгиева „За изразяване на посесивността при някои роднински названия в българския език с оглед на лексикографската практика“ (Георгиева 2015b).

сания (говорещият да се идентифицира с адресата и да говори от негово име) – говорещият може да е близък на слушащия (напр. негова баба) и говорещият може да е трето лице в комуникативната ситуация, което е в същите роднински отношения, както и слушащият (напр. негова сестра) (вж. Георгиева 2015б). Можем да се съгласим с извода на Д. Камаринчева, че с посесивна семантика е натоварено не само посесивното местоимение, но и членната морфема, с уточнението, че има немалко случаи в българския език, при които роднинското название е изразител на посесивност и в нечленуваната си форма.

В статията на Цв. Георгиева „Роднинските названия с оглед на категорията посесивност“ (Георгиева 2015а) се анализират посесивните отношения, които се реализират на равнище текст само чрез *моносъставна* именна единица, която може да бъде *същинско* роднинско название (напр. *майка, татко, вуйчо, леля*) или *несъщинско* роднинско название (напр. *бабиното, мамината; чичови, какини; моят, своите* и др.). Установява се, че лексикално-граматичните особености на разглежданите наименования (независимо дали те са съществителни или субстантивирани прилагателни или субстантивирани местоимения), тяхната форма (определена или неопределена) и синтактичната им функция и позиция в изречението са от съществено значение за определяне на посесивността. В проучването се прави разграничение между *елиптични* и *обратни* обръщения и се стига до заключението, че в някои случаи може да има нулево означение на посесора (при повечето модели със същински РН), а в други – нулево означение на посесума (при обратните обръщения и при модели с несъщински РН).

От направения преглед може да се обобщи следното. Когато се говори за посесивни отношения или за релационни имена, обикновено се посочват като класически пример РН. Въпреки това в малко наши трудове тези имена са обект на самостоятелно изследване. Освен това се наблюдава припокриване между понятията посесивност и относителност.

В повечето изследвания вниманието е насочено към посесивната номинална фраза, изградена от членувани и нечленувани форми на РН в съчетание с притежателно местоимение. Трябва обаче да се отбележи, че в последно време нараства интересът към посесивните отношения, изразени в рамките на една-единствена дума – чрез членувано РН и чрез нечленувано РН. Направените коментари в хода на изложението показват, че съществуват нерешени въпроси, чийто отговор предстои да бъде намерен.

ЛИТЕРАТУРА

- Алексова 1979:** Алексова, В. Наблюдения върху употребата на определителния член в българския и румънския език. – Съпоставително езикознание, 1979, № 6, с. 12–16.
- Байрер, Костов 1978:** Bayrer, A., K. Kostov. „Umgekehrte Anrede“ im Bulgarischen und Rumänischen? – Linguistique balkanique, 1978, № 4, p. 41–53.
- Георгиева 2015а:** Георгиева, Цв. Роднинските названия в българския език с оглед на категорията посесивност. – В: Славистиката и българистиката днес: въпроси, идеи, посоки. Благоевград: УИ „Неофит Рилски“, 2015, с. 510–517.

- Георгиева 20156:** Георгиева, Цв. За изразяване на посесивността при някои роднински названия в българския език с оглед на лексикографската практика. – В: Известия на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, 2015.
- Иванова 1987:** Иванова, К. Релационните съществителни имена – прагматика, семантика, синтаксис. – Български език, 1987, № 1, с. 62–67.
- Камаринчева 1999:** Камаринчева, Д. За отношението между членуване и посесивност. – В: Научни трудове на РУ „Ангел Кънчев“. Т. 37, серия 7. Български език и литература. Чужди езици. Русе, 1999, с. 41–44.
- Камаринчева 2010:** Камаринчева, Д. Структура на семантичната категория принадлежност. <http://georgesg.info/belb/personal/kamarincheva/Struktura.htm>
- Камаринчева 2012:** Камаринчева, Д. Семантичната категория неотчуждаема принадлежност в съвременния български книжовен език. Автореферат. Русе, 2012.
- Категорията посесивност 1989:** Головачева, А. В., В. В. Иванов (отв. ред.), Т. Н. Молошная, Т. М. Николаева, Т. Н. Свешникова. Категория посесивности в славянских и балканских языках. Москва: Наука, 1989.
- Костова 2013:** Костова, Н. За семантиката и лексикографското представяне на прилагателни от роднински названия (върху материал от *Речник на българския език и Българско-словашки речник*). – В: 70 години българска академична лексикография. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2013, с. 165–174.
- Ницолова 1984:** Ницолова, Р. Прагматичен аспект на изречението в българския книжовен език. София: Народна просвета, 1984.
- Ницолова 1986:** Ницолова, Р. Българските местоимения. София: Наука и изкуство, 1986.
- Ницолова 2013:** Ницолова, Р. Някои особености на българските посесивни конструкции в сравнение с чешкия език. – В: Славянските езици отблизо. Сборник в чест на 70-годишнината на доц. Янко Бъчваров. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2013, с. 183–194.
- Осенова 2009:** Осенова, П. Именните фрази в българския език. София: Ето, 2009.
- Ро Хауге 1999:** Ро Хауге, Х. Обратното обръщение в съвременния български език. – В: Проблеми на социолингвистиката, 1999, VI, с. 9–14.
- Ухлиржова 2010:** Uhlířová, L. Bulharská posesivní zájmena a způsoby jejich překládání do češtiny. – In: Čermák, F., J. Kosek (eds.). Mnohojazyčný korpus InterCorp: Možnosti studia. Studie z korpusové lingvistiky. Sv. 12. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2010, s. 27–45.
- Хаджиева 2014:** Хаджиева, Кр. Посесивността в българския език – типологичен аспект. Дисертация. Благоевград, 2014.